

## ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ДОСЛІДЖЕННЯ)

### PSYCHOLOGICAL FACTORS OF PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION OF HIGH SCHOOL STUDENTS (ACCORDING TO RESEARCH RESULTS)

У статті здійснено спробу теоретичного обґрунтування психологічних чинників та експериментальну перевірку методик щодо професійного самовизначення старшокласників. Установлено, що для успішного вирішення завдань підготовки старшокласників до усвідомленого професійного самовизначення потрібні забезпечення зворотного зв'язку та якісний механізм оцінювання профорієнтаційної діяльності. З'ясовано, що професійне самовизначення є особливою формою активності особистості, яка є суб'єктом власної життєдіяльності. Така активність передбачає формування старшокласником особистісної позиції щодо цінностей і смислів відносно конкретної професії. Резюмовано, що на професійне самовизначення старшокласника зовнішні психологічні чинники впливають більше, ніж внутрішні, що засвідчує той факт, що вибір професії більшість старшокласників здійснює під впливом сучасної суспільної моди на авторитетні та добре оплачувані професії, вони перебувають у процесі пошуку соціально бажаних образів та ідеалів для наслідування, вибір здійснюється без усвідомлення себе як суб'єкта конкретної професійної діяльності. Узагальнено, що система професійної орієнтації школярів, яка покликана сприяти свідомому професійному вибору з урахуванням індивідуально-психологічних характеристик, має вирішальне значення як для самої людини, так і для суспільства загалом. Сформовано прогноз, що ефективність профорієнтаційної роботи суттєво залежить від постановки її в школі, адже вона має бути невід'ємним компонентом програми навчання, реалістично пов'язаним із професійними знаннями, професійними вимогами та динамічним процесом їх оновлення. Під час підбору методик виходили із сучасних вимог до вивчення психіки в діяльності людини та дослідження психічних процесів у розвитку особистості; намагалися, щоб вони були близькими за змістом і відмінними за формою, що забезпечило різноманітність дослідження, підвищило достовірність та надійність експериментальних даних. Для вивчення професійного самовизначення старшокласників у дослідженні були підбрані такі методики, як визначення формули професії, методика професійних переваг.

**Ключові слова:** психологічні чинники, професійне самовизначення, професія, професійний вибір.

The article attempts to theoretically justify psychological factors and experimentally test methods for professional self-determination of high school students. It has been established that for the successful solution of tasks and the preparation of high school students for conscious professional self-determination, it is necessary to provide feedback and a quality mechanism for evaluating career guidance activities. It was found that professional self-determination is a special form of individual activity, which is the subject of own life activity. Such activity involves the formation of a high school student's personal position regarding the values and meanings of a specific profession. It is summarized that the professional self-determination of a high school student is influenced more by external psychological factors than by internal psychological factors. It is evidenced by the fact that the majority of high school students choose a profession under the influence of modern social fashion for reputable and well-paid professions. They are in the process of searching for socially desirable images and ideals for imitation, the choice is made without awareness of oneself as a subject of specific professional activity. It is summarized that the system of professional orientation of students, which should promote a conscious professional choice, taking into account individual and psychological characteristics, is of crucial importance for both a person and society. A prediction was made that the effectiveness of career guidance work depends significantly on its setting in school, because it should be an integral component of the training program, realistically related to professional knowledge, professional requirements and a dynamic process of their renewal. The selection of methods was based on the modern requirements of the study of the psyche in human activity and the study of mental processes in personality development; tried to make them close in content and different in form, which ensured the versatility of the study, increased the availability, validity and reliability of experimental data. To study the professional self-determination of high school students were selected the following methods for the study: definition of the profession formula, the method of professional advantages.

**Key words:** psychological factors, professional self-determination, profession, professional choice.

УДК 159.9.07:331.54-053.5  
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.48.14>

#### Раєвська Я.М.

д.психол.н.,  
професор кафедри психології  
ПрАТ «Вищий навчальний заклад  
«Міжрегіональна Академія управління  
персоналом»

#### Герасимчук А.В.

аспірант кафедри психології  
ПрАТ «Вищий навчальний заклад  
«Міжрегіональна Академія управління  
персоналом»

**Постановка проблеми.** Сьогодні у нашій державі відбуваються складні та важливі зміни у соціальній, економічній, культурній, освітній, військовій та політичній сферах. Ці зміни змушують переглядати та вдосконалювати існуючі традиційні форми та методи підготовки молоді до самостійного та свідомого вибору майбутньої професії. Вибираючи майбутню спеціальність, більшість молодих людей орієнтується на те,

щоб професія була престижною та добре оплачуваною, і не зважають на той факт, що авторитет професії у суспільстві з часом змінюється. Так само змінюється і попит на «престижні» та «авторитетні» спеціальності на ринку праці. Сьогодні в старших класах середньої школи передбачається профорієнтаційний відбір майбутньої професії, який потрібно вдосконалювати, урахувавши вимоги і потреби суспільства.

**Аналіз досліджень.** Демократизація та гуманізація загальної середньої освіти зумовлюють необхідність модернізації існуючих та пошуку нових підходів до педагогічного забезпечення процесу усвідомленого вибору молодого людинною майбутньої професії. Аналізуючи психолого-педагогічні дослідження, можна констатувати необхідність розв'язання проблеми професійного самовизначення старшокласників саме в контексті проблеми їх особистісного самовизначення.

**Мета статті** – за допомогою методик дослідити та вивчити психологічні чинники, які впливають на професійне самовизначення старшокласників.

**Виклад основного матеріалу.** Згідно з прийнятим сьогодні визначенням, «чинник – це рушійна сила, причина будь-якого процесу, явища: суттєва обставина в істотному процесі, явищі» [1]. При цьому у психології прийнято розрізняти чинники за двома критеріями або категоріями: зовнішні (об'єктивні) та внутрішні (суб'єктивні).

До зовнішніх чинників, що впливають на розвиток особистісної готовності старшокласника до професійного самовизначення в умовах змін, можна віднести: внутрішній стан у країні (війна); світові тенденції у появі нових професій; економічну ситуацію у країні; суспільну думку щодо престижності і важливості певних професій; рівень заробітної плати; можливість творчого самовираження у вибраній сфері; турботу та підтримку батьків; очікування батьків, які пов'язані з почуттям віри, певним порядком та дисципліною у сім'ї; турботу та підтримку однолітків і друзів; участь та причетність молоді до діяльності у школі; турботу та підтримку суспільства (доступність ресурсів, необхідних для здорового людського розвитку: охорони здоров'я, житла, освіти, роботи та відпочинку) та ін.

До внутрішніх чинників належать тільки психічні детермінанти, що знаходяться у внутрішньому світі людини. Вони розвиваються протягом її життя і виховання [5]. Це – значимість події чи явища для особистості, сформовані цінності людини, особистісні потреби, здібності, компетенції, мотивація досягнення, особистісні якості, особистісна «Я-концепція», прагнення до найбільшого розкриття та розвитку власних задатків та здібностей, здатність до рефлексії, осмислення майбутньої професійної діяльності в умовах суспільних змін.

Також зафіксуємо, що професійна орієнтація – це комплекс науково обґрунтованих форм, методів та засобів допомоги особистості щодо вибору чи зміни професії, працевлаштування на основі врахування її індивідуально-психологічних особливостей, інтересів, можливостей та потреб ринку праці в кадрах [3].

Під час виконання дослідження ми послуговувалися такими теоретичними й емпіричними методами, як аналіз та узагальнення результатів попередніх суміжних наукових досліджень (на основі публікацій, доступних у вільному доступі в мережі Інтернет), власні спостереження за поведінкою дітей під час анкетування.

Інтереси учнів і плани батьків рік від року змінюються, як змінюється й поняття престижності професії у самому суспільстві. Поки що не завжди вдається переконати учнів і батьків, що людині не варто зв'язувати подальшу долю з, можливо, й престижною професією, але не такою, яка відповідає інтересам, здібностям, успішності, темпераменту. Хоча професійне становлення мало би більшою мірою впливати внутрішні психологічні чинники, такі як мотиви та переконання кожної особистості, і наскільки вони розвинуті та дієві в конкретних життєвих та професійних ситуаціях, настільки особистість спрямовується на саморозвиток і самовдосконалення, але безпосередньо зовнішні психологічні чинники першопочатково впливають на вибір професійної діяльності, навчального закладу, з огляду на його престижність, рівень матеріального забезпечення та ін.

Завданням нашого дослідження стало вивчення впливу психологічних чинників на професійне самовизначення учнівської молоді СЗОШ № 6 м. Хмельницького, а також виявлення деяких соціально-економічних, педагогічних та інших чинників, які впливають на даний процес. У дослідженні взяли участь 84 учня, із них 58 учнів 9-го класу, та 26 учнів 10-го класу.

Під час підбору методів дослідження ми виходили з вимог вивчення психіки в діяльності та дослідження психічних явищ у розвитку, щоб вони були близькими за змістом і відмінними за формою, що забезпечило різнобічність дослідження, підвищило достовірність та надійність експериментальних даних. Для ефективного та успішного вивчення професійного самовизначення старшокласників у нашому дослідженні були підібрані такі методи:

1 – визначення формули професії (М. Пряжніков) – методика спрямована на виявлення схильностей до різних сфер професійної діяльності: до роботи з людьми, до практичної, інтелектуальної, естетичної, планово-економічної або екстремальної [6]; 2 – методика професійних переваг Д. Голланда (заснована на співвідношенні типу професій до індивідуальних особливостей людини, допомагає вибрати професію, ураховуючи передусім особистісні особливості).

Проаналізуємо результати методики визначення формули професії (табл. 1).

Таблиця 1

Порівняльна характеристика типів особистості учнів 9–10-го класів				
Тип особистості	9-й клас		10-й клас	
	К-сть учнів	%	К-сть учнів	%
Реалістичний	3	5	0	0
Інтелектуальний	3	5	0	0
Соціальний	10	17	5	19
Конвенціональний	5	9	2	8
Підприємницький	19	33	9	35
Артистичний	18	31	10	38

Ми бачимо, що серед учнів 9-го класу переважає «підприємницький» тип особистості – 33%, на другому місці знаходиться «артистичний» тип особистості – 31%, на третьому – «соціальний» тип особистості – 17%. «Реалістичний», «інтелектуальний» та «конвенціональний» типи особистості займають незначну частку – менше 10%. Серед учнів 10-го класу ситуація несуттєво змінюється, і на перше місце виходить «артистичний» тип особистості – 38%, друге місце посідає «підприємницький» тип особистості – 35% і на третьому залишається «соціальний» тип особистості – 19%. «Реалістичний» та «інтелектуальний» типи особистості зовсім зникають, а «конвенціональний» тип особистості так само має незначну частку – менше 10%. У учнів 9-го класу переважає «підприємницький» тип особистості, а в 10-му класі домінує «артистичний» тип особистості.

**«Підприємницький»** тип особистості – вибирає цілі та завдання, які дають йому змогу виявити енергію, ентузіазм. Поєднуються імпульсивність та холодний розрахунок. Наділений як вербальними, так і невербальними здібностями, володіє інтуїцією та навичками ефективної міжособистісної взаємодії. Цікавиться різними сферами життя та діяльності. Уважає за краще працювати з людьми та ідеями. Самовпевнений, пихатий, схильний до авантюризму. Наполегливий у досягненні цілі, лабілен. Типи темпераментів – холеристичний та сангвінік. Люди цього типу кмітливі, практичні, швидко орієнтуються у складній обстановці, схильні до самостійного прийняття рішень, соціально активні, готові ризикувати, шукають гострих відчуттів. Люблять та вміють спілкуватися. Мають високий рівень домагань. Уникають занять, що вимагають усидливості, великої та тривалої концентрації уваги. Для них значимо матеріальне благополуччя. Віддають перевагу діяльності, що вимагає енергії, організаторських здібностей, пов'язану з керівництвом, управлінням та впливом на людей. Про-

фесії, що рекомендуються: керівник, директор, суддя, адвокат, брокер, підприємець, ріелтор та ін. Близькі типи: «конвенційний» та «соціальний». Протилежний тип: «інтелектуальний».

**«Артистичний»** тип особистості – складний погляд на життя, гнучкість та незалежність у прийнятті рішень. Часто властивий фаталізм. Дуже чутливий, не соціальний, оригінальний. Має багату уяву, схильність до творчої діяльності, має гарну інтуїцію, незалежний, емоційний. Віддає перевагу заняттям творчого характеру. Переважають вербальні можливості. Для цього типу характерні виняткові здібності сприйняття та моторики, висока чутливість усіх аналізаторів. Має високий життєвий ідеал, нетривіальний. Люди цього типу оригінальні, незалежні у прийнятті рішень, що рідко орієнтуються на соціальні норми та схвалення, мають незвичайний погляд на життя, гнучкість мислення, емоційно чутливі. Відносини з людьми будують, спираючись на відчуття, емоції, уяву, інтуїцію. Вони не виносять жорсткої регламентації, віддаючи перевагу вільному графіку роботи. Часто вибирають професії, пов'язані з літературою, театром, кіно, музикою, образотворчим мистецтвом (письменник, фотограф, музикант, художник, співак, журналіст, архітектор, актор, дизайнер). Близькі типи: «інтелектуальний» та «соціальний». Протилежний тип: «конвенціональний».

**«Соціальний»** тип особистості – орієнтований на спілкування, взаємодію з іншими людьми. Потребує контактів, не терпить усамітнення. Уважає за краще працювати з людьми, а не з речами. Відповідальний, терплячий, емпатичний. Розвинені вербальні здібності, підвищена пристосованість «пластичність» до мінливої обстановки. Професії (сфери діяльності) – навчання, лікування, обслуговування тощо. Люди, що відносяться до цього типу, волють професійну діяльність, пов'язану з навчанням, вихованням, лікуванням, консультуванням, обслуговуванням. Люди цього типу гуманні, чутливі, активні, орієнтовані на соціальні норми, здатні зрозуміти емоційний стан іншої людини. Для них характерні гарний мовний розвиток, жива міміка, готовність прийти на допомогу. Матеріальне благополуччя для них зазвичай не на першому місці. Професії, що рекомендуються: вчитель, викладач, психолог, логопед, священнослужитель, лікар, продавець та ін. Близькі типи: «артистичний» та «заповзятливий». Протилежний тип: «реалістичний».

**«Конвенціональний»** тип особистості – віддає перевагу чітко структурованій діяльності. Вибирає такі цілі та завдання, які чітко підтверджуються суспільством та звичаями. Пов'язаний із традиційними видами діяльності: канцелярськими, конторськими. Підхід до чогось – практичний, стереотипний, він не оригінальний. Характерні консерватизм,

ригідність, але має гарні навички спілкування, а також моторні навички. Наполегливий, практичний, дисциплінований, сумлінний. Переважають невербальні здібності, прекрасний виконавець. Люди цього типу зазвичай виявляють схильність до роботи, пов'язаної з обробкою та систематизацією інформації, наданої у вигляді умовних знаків, цифр, формул, текстів (ведення документації, встановлення кількісних співвідношень між числами та умовними знаками). Вони відрізняються акуратністю, пунктуальністю, практичністю, орієнтовані на соціальні норми, віддають перевагу чітко регламентованій роботі. Матеріальне благополуччя для них більш значуще, ніж для інших типів. Схильні до роботи, не пов'язаної з широкими контактами та прийняттям відповідальних рішень. Професії, що рекомендуються: економіст, касир у банку, податковий інспектор, ревізор, оператор ЕОМ, судовий виконавець, архіваріус, бухгалтер, нотаріус, бібліотекар та ін. Близькі типи: «реалістичний» та «заповзятливий». Протилежний тип: «артистичний».

Отже, як ми бачимо з табл. 1, типи особистості 9-го та 10-го класів мають дуже незначні відмінності, і відсутність «реалістичного» та «інтелектуального» типів особистості в 10-му класі як протилежність «підприємницькому», «артистичному» та «соціальному» типам, гово-

рить про досить стійку сформовану життєву позицію. Що об'єднує «підприємницький» та «артистичний» типи особистості, які мають разом у 9-му класі 64%, а в 10-му класі – 73%, тобто об'єктивна більшість, – це схильність до творчої діяльності, гарна інтуїція, незалежність та схильність до самостійного прийняття рішень. Професії, що рекомендуються: керівник, директор, суддя, адвокат, брокер, підприємець, ріелтор, письменник, фотограф, музикант, художник, співак, журналіст, архітектор, актор, дизайнер.

Дані професії являються творчими, суспільно значущими, модними та популярними, із чого можна зробити висновок, що зовнішні психологічні чинники переважають у професійному самовизначенні учнів 9-го та 10-го класів.

Наступна методика, яку ми використовуємо, – «визначення формули професії» (за М. Пряжніковим). Результати дослідження наведено в табл. 2.

Як бачимо з табл. 2, професійні інтереси опитаних респондентів 9-го та 10-го класів відрізняються. У категорії «цілі праці» в учнів 9-го класу переважають такі цілі, як «оцінювати, перевіряти» – 31%, на другому місці – «творити, створювати нове» – 22%, на третьому – «досліджувати що-небудь, робити відкриття» – 16%, і ще їх цікавить «виготов-

Таблиця 2

**Порівняльна характеристика професійних інтересів учнів 9–10-го класів**

1	9-й клас		10-й клас	
	К-сть учнів	%	К-сть учнів	%
2	3	4	5	
<b>Цілі праці</b>				
Оцінювати, перевіряти	18	31%	4	15%
Досліджувати що-небудь, робити відкриття	9	16%	6	23%
Перевезення чого-небудь		0%	2	8%
Виготовляти предмети	6	10%	1	4%
Вчити, виховувати, консультувати	4	7%	4	15%
Творити, створювати нове	13	22%	8	31%
Керувати людьми	5	9%	1	4%
Обслуговувати кого-небудь чи що-небудь		0%		0%
Постійно працювати над собою, «бути у формі»	3	5%		0%
<b>Предмет праці</b>				
Технічні об'єкти	14	24%	3	12%
Тексти, графіки, числа	17	29%	5	19%
Економіка і політика	6	10%	3	12%
Мистецтво	13	22%	10	38%
Наука	1	2%	1	4%
Рослини і мікроорганізми		0%	1	4%
Тваринний світ	2	3%		0%
Люди	4	7%	2	8%
Деталі та матеріали	1	2%	1	4%

1	2	3	4	5
<b>Засоби праці</b>				
Ручні	24	41%	5	19%
Механічні	5	9%	2	8%
Автоматичні	11	19%	3	12%
Комп'ютери	11	19%	9	35%
Інтелект	5	9%	4	15%
Виразні рухи, міміка		0%		0%
Творче мислення	2	3%	2	8%
Можливості організму та органів чуття		0%	1	4%
Голос, інтонація		0%		0%
<b>Умови та організація праці</b>				
Побутовий мікроклімат	6	10%	4	15%
Приміщення з великою кількістю людей	14	24%	4	15%
Роз'їзди	14	24%	7	27%
Самостійність	19	33%	5	19%
Відкрите повітря	1	2%	2	8%
Екстремальні умови	1	2%		0%
Особливі умови	1	2%	2	8%
Вишукані відносини	1	2%		0%
Робота вдома	1	2%	2	8%

ляти предмети» – 10%. Решта цілей праці має менше 10% або зовсім відсутні, така як «обслуговувати кого-небудь чи що-небудь». У учнів 10-го класу відбуваються зміни, і те, що було в 9-му класі на другому місці, в 10-му стає важливішим, це: «творити, створювати нове» – 31%, на другому місці «досліджувати що-небудь, робити відкриття» – 23%, на третьому – «оцінювати, перевіряти» – 15% і «вчити, виховувати, консультувати» – 15%. Решта цілей має менше 10%, а саме: «обслуговувати кого-небудь чи що-небудь» і «постійно працювати над собою, бути в формі» в учнів 10-го класу зовсім відсутні. У категорії «предмет праці» в учнів 9-го класу переважають такі предмети праці, як «тексти, графіки, числа» – 29%, на другому місці «технічні об'єкти» – 24%, на третьому – «мистецтво» – 16%, на четвертому – «економіка і політика» – 10%, решта інтересів має менше 10%, а такий предмет праці, як «рослини і мікроорганізми», відсутній. У учнів 10-го класу пріоритети змінюються, і на перше місце вони ставлять такі предмети праці, як «мистецтво» – 38%, на другому місці «тексти, графіка, числа» – 19%, на третьому – «технічні об'єкти» – 12% і «економіка і політика» – 15%. Решта цілей має менше 10%, а предмет праці «тваринний світ» у учнів 10-го класу відсутній.

Розглянемо категорію «засоби праці». У 9-му класі учні віддають перевагу «ручним засобам праці» – 41%, на друге місце вони

поставили «автоматичні засоби праці» – 19% та «комп'ютери» – 19%, на третьому місці «механічні» та «інтелект» – по 9%. «Творче мислення» має 3%, а «виразні рухи, міміка», «можливості організму та органів чуття» та «голос, інтонація» – відсутні. У 10-му класі учні міняють свою думку і вже віддають перевагу «комп'ютерам» – 35%, на друге місце десятикласники ставлять «ручні засоби праці» – 19%, на третє – «інтелект» – 15%, на четверте – «автоматичні засоби праці» – 12%. «Голос, інтонація» відсутні, а решта засобів праці мають менше 10%.

І остання категорія «умови та організація праці». На першому місці у дев'ятикласників домінує «самостійність» – 33%, друге місце ділять між собою «приміщення з великою кількістю людей» і «роз'їзди» – по 24%, на третьому місці «побутовий мікроклімат» – 10%. «Умови та організація праці» мають по 2%. Десятикласники на перше місце ставлять «роз'їзди» – 27%, на другому місці «самостійність» – 19%, третє місце між собою ділять «побутовий мікроклімат» і «приміщення з великою кількістю людей» – по 15%. «Екстремальні умови» та «вишукані відносини» відсутні, «умови та організація праці» мають по 8%.

Як бачимо, по всіх категоріях учні 9-го і 10-го класів мають однакову систему цінностей. Із віком лише змінюються пріоритети в існуючій системі цінностей. Про сформовану систему цінностей говорить і те, що певні параметри за професійними інтересами відсутні або мають

## Загальна формула професії старшокласників

	9-й клас	10-й клас
Цілі праці	Оцінювати, перевіряти	Досліджувати що-небудь, робити відкриття
Предмет праці	Тексти, графіка, числа	Мистецтво
Засоби праці	Ручні	Комп'ютери
Умови та організація праці	Самостійність	Роз'їзди

мізерний відсоток у учнів як 9-го, так і 10-го класу. Отже, на основі отриманих результатів можна скласти загальну формулу професії старшокласників (табл. 3).

**Висновки.** З одержаних результатів бачимо, що учні 9-го та 10-го класів мають сформований погляд на майбутню власну професійну реалізацію. Як ми бачимо з досліджень, учнівська молодь здебільшого бачить себе в майбутньому в суспільно авторитетних, модних, престижних, добре оплачуваних професіях. Даний факт яскраво говорить про потужний вплив зовнішніх психологічних чинників на професійне самовизначення старшокласників. Також результати досліджень говорять про те, що потрібно змінювати, з урахуванням ситуації у країні, систему професійної орієнтації школярів, яка покликана сприяти свідомому професійному вибору з урахуванням індивідуально-психологічних характеристик. Профорієнтаційна робота як потужний зовнішній психологічний чинник має бути невід'ємним компонентом програми навчання, реалістично пов'язаним із професійними знаннями, професійними вимогами та процесом їх оновлення. Результатом цієї профорієнтаційної роботи повинно бути сформоване в учнів відношення до світу професій, де немає гарних чи не гарних професій, і вміння зіставити знання про себе, власні можливості з вимогами тієї чи іншої професії.

Проведене дослідження показало рівень впливу психологічних чинників на професійне самовизначення старшокласників, важливість профорієнтаційної роботи як із колективом, так і індивідуальною. У процесі навчання учнівська молодь повинна отримувати компетентні професійні консультації, основою яких має бути формування професійного світогляду особистості з метою визначення майбутньої професійної реалізації з урахуванням індивідуальних психологічних, фізичних характеристик, стану

здоров'я, професійних інтересів, здібностей та попиту на професію на ринку праці.

## ЛІТЕРАТУРА:

1. Бусел В. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ : Перун, 2005.
2. Піддячий М. Підготовка старшокласників до професійної діяльності в умовах профільного навчання. Київ : Педагогічна думка, 2008. 288 с.
3. Професійна орієнтація : підручник для студентів / за ред. О. Ігнатюк. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 240 с.
4. Єлова Т. Основні чинники професійного самовизначення старшокласників. *Педагогічний часопис Волині*. 2016. № 2(3). 76 с.
5. Степанов О. Психологічна енциклопедія. Київ : Академвидав, 2006. 424 с.
6. Яновська Т. Психологічні особливості професійного самовизначення у підлітковому та юнацькому віці. *Молодий вчений*. 2017. № 4(44). С. 270.
7. Чечко І. Професійне самовизначення старшокласників як передумова успішної самореалізації та кар'єрного розвитку. *Психологія праці*. 2020. Т. 31(70). № 3. С. 39–45.
8. Гуцан Л. Особливості професійного самовизначення учнівської молоді в умовах профільного навчання. *Збірник наукових праць*. Вип. 15. Кн. 1. С. 350–356.
9. Мартиненко О. Загальні особливості професійного самовизначення сучасних старшокласників. *Габітус. Психологія особистості*. 2020. Вип. 16. С. 151–155.
10. Оліховська Л. Теоретичні основи професійного самовизначення: психологічний аспект. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2016. Вип. 2(39). С. 161–164.
11. Клибанівська Т. Професійне самовизначення та професійне становлення старшокласників. *Актуальні проблеми психології*. Т. 1. Вип. 57. С. 32–38.
12. Хом'юк І., Петрук В., Хом'юк В. Фактори впливу на професійне самовизначення особистості в умовах ринкової економіки. *Педагогіка безпеки*. 2017. № 1. С. 6–11.